

CUPRINS

FIZIONOMIA LUI ADORNO	1
CRITICA IDEOLOGIEI CA FIZIONOMIE SOCIALĂ	11
VICLENIA RAȚIUNII	33
„SISTEMUL ESTE SPIRITUL DEVENIT STOMAC”	50
<i>Excurs. ATI SPUS CUMVA COMUNICARE?</i>	65
STAFIILE LUMINILOR	77
<i>Excurs. SPECTRELE LUI DERRIDA</i>	95
GESTUL SUBLIM AL IDEOLOGIEI	104
<i>Excurs. ŽIŽEK ȘI OBIECTUL SUBLIM AL IDEOLOGIEI</i>	118
CRITICA IDEOLOGIEI CA ARTĂ (MARȚIALĂ)	131
ZÂMBIȚI, VĂ ROG, POATE FI ȘI MAI RĂU!	
FEȚE ALE NEOLIBERALISMULUI	151
<i>Excurs. CUM SĂ NE UITĂM LA TELEVIZOR</i>	173
O FOTOGRAFIE ÎN NEGATIV A SOCIETĂȚII	180
BIBLIOGRAFIE	201

În amintirea tatălui meu

FIZIONOMIA LUI ADORNO

Ce ar fi dacă am suspenda, pentru un moment, obișnuita rigoare intelectuală și am citi nu cărțile, ci fețele filosofilor? Ce monștri ar ieși din aceste speculații fizionomice în care o trăsătură fizică s-ar transforma brusc în indiciul unei obsesii teoretice? La Hegel sunt ochii încercănați ai unui „spirit” care nu cunoaște somnul, la Marx e barba protejând ca o platoșă de loviturile capitaliste. „Cazul Nietzsche” e concentrat în mustața inconfundabilă, expresie a „patosului distanței” care transmite cu o ambivalență tranșantă: „privește-mă dar nu te apropia!”, pe când mustața discretă a lui Heidegger, de mic *Führer* al filosofiei germane, constituie o neintenționată „scoatere din ascundere” a adeziunii sale politice. La Foucault ar fi chelia pe a cărei suprafață vedem patinarea raporturilor de putere, în timp ce la Habermas e defectul de vorbire, indiciu palpabil că mediul comunicării nedistorsionate continuă să fie doar un ideal. Mai rămâne Žižek, a căruia barbă modestă oglindește o situație istorică diferită de cea a lui Marx, una în care sistemul capitalist nu mai poate fi combătut prin rezistență frontală, ci doar prin fente teoretice spectaculoase.

Astfel de considerații fizionomice sunt pândite, bineînțeles, de nenumărate riscuri. Cunoaștem prea bine istoria impregnată de racism a Occidentului, de la Cesare Lombroso care identifica potențiali criminali după configurația craniului până la naziștii care citeau pe

fețele oamenilor poziția lor în ierarhia raselor. Dar, fapt poate mai puțin cunoscut, deja la începutul secolului 19, Hegel considera „știința fizionomiei” ca fiind îndeajuns de importantă încât să-i dedice câteva pagini în *Fenomenologia spiritului*. După ce bifează premisa acestei „științe”, corespondența imediată dintre „spiritul” omului și înfățișarea sa, precum „fruntea teșită, nasul lung etc.”, Hegel sfărșește prin a demonta orice pretenție științifică a fizionomiei care nu face decât să speculeze „căci figura individuală, ca și conștiința-de-sine individuală, este ca «presupusă», inexprimabilă”. Cu alte cuvinte, fizionomia este „ceva fără sfârșit și fără fundament, care nu poate ajunge niciodată să spună ceea ce crede findcă ea numai presupune și conținutul ei este numai ceva presupus.”³

Înarmăți, aşadar, cu sentința lui Hegel că fizionomia e „știință” datului cu părere, interiorul și exteriorul aflându-se într-o relație mult mai complexă decât simpla corespondență nemijlocită, e timpul să aruncăm o privire la Theodor Wiesengrund Adorno și să încercăm a ghici (și nimic mai mult) omul din spatele chipului. Ceea ce atrage imediat atenția sunt ochii mari, aproape ieșiți din orbite, în spatele unor ochelari cu rame groase, de intelectual, menite parcă să confirme stereotipul nazist despre evreul care amestecă disormitatea fizică cu hiperintelectualismul decadent. Chelia timpurie conferă o seriozitate suplimentară chipului, amestec de sfidare și sensibilitate care răzbate din privirea sfredelitoare, de-a dreptul iritantă dar, în același timp, oblică și ușor ezitantă. Statura mică, prin comparație, de pildă, cu cea a prietenului său Horkheimer, adaugă o disonanță suplimentară între corp și un cap proeminent care concentreză întreaga personalitate. „Îmi displace” pare să fie mesajul ce transpare din această fizionomie hibridă.

3 G. W. F. Hegel, *Fenomenologia spiritului*, IRI, București, 2000, pp. 188-189.

Theodor W. Adorno se naște pe 11 septembrie, 1903, – în zodia Fecioarei, cea mai critică dintre zodiile pe care le va critica, de altfel, cu aplomb specific – într-o familie mixtă, mama catolică din Corsica, Maria Calvelli-Adorno, cântăreață de operă de la care „Teddy” va moșteni înzestrarea muzicală iar tatăl, Oscar Wiesengrund, evreu assimilat din Germania a căruia afacere cu vinuri va asigura familiei un trai mai mult decât decent. Însă Teddy va duce mai departe nu doar talentul muzical al mamei, ci și numele ei, Adorno, care, se pare, e o adăugare târzie. Bunicul, Jean François Calvelli, ofițer în armata franceză adaugă prin 1850 la numele său și pe cel de Adorno, care provine din italianul „adorno” desemnând ceva „înfrumusețat”, „decorat” ori „împoțonat”.⁴ Predispoziție artistică și nevoie de epatare sub același nume. Teddy crește înconjurat de afecțiunea a două femei, mama și mătușa, Agathe Calvelli-Adorno, o prezență puternică, de-a dreptul autoritară atunci când e vorba de familie și mai ales de nepotul ei iubit.⁵ Nu ar trebui să ne surprindă că Teddy preferă atmosfera muzicală și lumea celor adulți decât compania colegilor de școală,⁶ dintre care unii încep, deja, să facă aluzii antisemite. Rebotezarea în „Wiesengrund-Adonis” e doar una din șicanele pe care trebuie să le îndure pe parcursul studiilor,⁷ poreclă care trimitе nu doar la originile sale evreiești, ci și la atitudinea ușor arrogантă a unui copil maturizat înainte de vreme de prezență copleșitoare a adulților și care vrea, în același timp, să se protejeze de agresivitatea celor din jur. Mediul hiperprotectiv de acasă vine, însă, și cu o doză de infantilism care-l va însobi pe Adorno toată viața, după cum o spune chiar Habermas:

4 Theodor W. Adorno, *Kindheit in Amorbach. Bilder und Erinnerungen*, insel taschenbuch, 2003, p. 28.

5 Ibidem, p. 102.

6 Ibidem, p. 11.

7 Ibidem, p. 114.

Adorno era lipsit de apărare [...] în fața lui «Teddie», oricine putea, fără nicio dificultate, să joace rolul adultului care «are dreptate». Într-adevăr, Adorno n-a fost niciodată în stare să-și însușească comportamentele de imunizare adaptativă conforme cu realitatea, specifice adultului. A rămas un străin în sănul tuturor instituțiilor – și nu pentru că ar fi vrut.⁸

Deși marcată de momente neplăcute, prima parte a vieții rămâne pentru Adorno reperul unei existențe fericite, în care lecturile se îmbină cu nenumărate excursii în familie. Dar tot ea conține și modul fundamental de relaționare al lui Adorno cu cei din jur, în care atașamentul profund față anumiți oameni (cum e cazul, bineînțeles, al lui Max Horkheimer) merge mâna în mâna cu o distanță percepță drept aroganță care atrage antipatii la fel de profunde. După ce prezintă „Actualitatea filosofiei”, Adorno îi face o mărturisire plină de candoare lui Siegfried Kracauer, mentorul său timpuriu: „nu mi-e foarte clar ce anume din ea a supărat atât de multă lume”.⁹ Anii 1920-1930 sunt marcați de prietenia cu Horkheimer și înființarea Institutului de Cercetări Sociale finanțat de un bogat om de afaceri evreu din Argentina, Hermann Weil. Animat de simpatii de stânga, fiul acestuia, Felix Weil, își convinge tatăl să investească într-un institut a cărui scop era să explice abilitatea sistemului capitalist de a supraviețui pe fondul unor contradicții structurale care ar fi trebuit să-l îngroape. Cu toate că inițial nu e alarmat de venirea la putere a lui Hitler, Adorno înțelege destul de curând că noul regim nu e o simplă apariție episodică a cărui antisemitism brutal va declanșa o reacție de respingere din partea societății germane. Așa că pleacă împreună cu viitoarea soție, Gretel

Karplus, în Anglia, la Oxford, dar nu se integrează fiind bârfit, de unii colegi, pentru aparițiile sale pedante.¹⁰ În 1938, la chemarea lui Horkheimer, Adorno ajunge în America, unde, pentru a supraviețui, e nevoie să lucreze cu sociologul Paul Lazarsfeld și cu echipa sa în mai multe proiecte. Însă, de la bun început, intră în conflict cu gazdele americane denunțând absența reflexivității critice cu privire la metodologia de lucru ca urmare a unui pragmatism orientat strict spre livrarea de cercetări descriptive și cantitative pe placul clienților. În discuțiile cu alți colegi, Lazarsfeld îl numește pe Adorno „insultător”, „scandalos” și „imposibil”. Un alt sociolog, Donald MacRae e chiar mai tranșant: „Am crezut, încă de la prima noastră întâlnire, că Adorno e cel mai arrogant, satisfăcut de sine din punct de vedere intelectual și cultural om pe care l-am întâlnit în viața mea”.¹¹ Adorno nu e nici pe departe un naiv înțelegând sursa *inadecvării* sale atunci când descrie, de pildă, modul în care unul din asistenții săi americanii, un cântăreț de jazz, îi percepse abordarea critică:

Abia a putut înțelege ce anume urmăream. Un oarecare resentiment era evident în cazul lui: tipul de cultură pe care o aduceam cu mine și față de care eram în mod genuin lipsit de orgoliu, critic în raport cu societatea aşa cum eram dejă, îi apărea ca fiind o aroganță nejustificabilă. El prețuia o anumită neîncredere față de europeni la fel cu cea pe care burghezia de secol opt-sprezece trebuie să o fi avut în raport cu imigranții din aristocrația franceză.¹²

Doar că în locul unei atitudini aristocratice, Adorno etalează tabieturile și excentricitățile unui burghez de secol 19, expresii ale unei

⁸ Habermas apud Jacques Derrida, *Deconstrucția politiciei*, Idea, Cluj-Napoca, 2005, p. 50.

⁹ Vezi scrisoarea către Siegfried Kracauer din 8 iunie, 1931 în Henri Lonitz (ed.), *Theodor Adorno, Walter Benjamin, The Complete Correspondance 1928-1940*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1999, p. 11.

¹⁰ Stuart Jeffries, *Grand Hotel Abyss. The Lives of the Frankfurt School*, Verso, London, New York, 2016, p. 144.

¹¹ Donald MacRae apud David Jenemann, *Adorno in America*, University of Minnesota Press, Minneapolis, London, 2007, p. 12.

¹² Adorno apud David Jenemann, *op. cit.*, p. 13.

individualități pe care încearcă să o protejeze stângaci de conformismul zâmbitor al societății americane. Pe punctul să părăsească New York-ul pentru Los Angeles unde se mutase Horkheimer, Adorno se plânge că lasă prea mult din mobila sa în New York, atât pentru că-i era teamă să renunțe la ultimele mărturii ale „*empirisches Europa*”, cât și pentru că a auzit că la Hollywood oamenii pot (culmea impoliteții!) să vină neanunțați la tine acasă.¹³ Groaza de a fi înghițit de lumea americană îl urmărește până și în vise. Într-unul dintre ele, care începe în Hamburg și se sfărșește în subsolul unuia din centrele de comandă ale lui Roosevelt, Adorno e înconjurat de crocodili cu cap de femeie, unul spunându-i, la un moment dat, „că nu doare să fii devorat”.¹⁴ Adorno pare, în anumite ipostaze, celebrul detectiv Poirot (cel jucat de David Suchet) obsedat de propria ordine burgheză, dar care dezvoltă, în același timp, exercițiul unei priviri necruțătoare, perfect lucide asupra ceea ce se întâmplă în jurul său. Attitudinea critică a lui Adorno, căreia îi suportă consecințele în anumite situații, (de pildă, nu este plătit pentru proiectul despre radioul public în timpul șederii sale în New York)¹⁵ îl face, în același timp, extrem de curios și receptiv față de mediul american. Încearcă să vadă în măruntaiile „crocodilului”, să înțeleagă mecanismele de reproducere ale „industriei culturale” americane având acces nu doar la modul în care se desfășurau emisiunile de radio și la întreg lanțul uman și tehnic pe care-l presupunea, ci și la lumea strălucitoare a Hollywood-ului, în care întâlnescă staruri de cinema precum Greta Garbo sau Charlie Chaplin.¹⁶

¹³ *Ibidem*, p. 111.

¹⁴ *Ibidem*, p. xxvi.

¹⁵ *Ibidem*, p. 13.

¹⁶ Un detaliu interesant privind familiaritatea cu mediul industriei culturale americane ar fi că Adorno și Horkheimer intenționau să regizeze chiar și un film împreună. Vezi *Ibidem*, pp. 111-116.

Exilul american ia sfârșit abia în 1949, o parte dintre membrii Scolii Critice revenind acasă, într-o țară devastată de război și propagandă nazistă. Cum era de așteptat, reîntoarcerea constituie ea însăși o formă de exil. În tensiunea reacomodării, Adorno intră în același mecanism ambivalent al unei *inadecvări receptive*, în care critica societății germane și a nazismului e însoțită de curiozitate și implicare în efortul de reconstrucție postbelică. Deși primit cu răceală și suspiciune de mediul german, Institutul de Cercetări Sociale ajunge treptat unul dintre reperele principale ale tinerilor în confruntarea cu trecutul nazist, *Dialectica Luminilor*, scrisă în plin război împotriva lui Hitler, devenind lectură obligatorie pentru mulți dintre studenții care se revoltă în 1968. În fața acestei evoluții neașteptate, care riscă să-l înghită din nou, Adorno face ceea ce știe mai bine, rezistă presiunii încercând să înțeleagă. Studenții nu-l vor ierta pentru neimplicarea în revoluția anti-capitalistă și pentru gestul pripit de a fi chemat poliția pentru a elibera Institutul de protestatari. Evenimentele lasă urme: Adorno moare câteva luni mai târziu în urma unui atac de cord.

După decenii de marginalizare, în care postideologia părea să-și îngropat adversarii sub straturile discursivee ale unui relativism perfect adaptat la neoliberalismul contemporan, critica ideologiei e într-o revenire de formă. Dar, chiar și în acest context oarecum favorabil, opera lui Adorno cunoaște o receptare mai degrabă modestă. Inadaptarea lui Adorno la cerințele cititorilor contemporani, explicabilă, bunăoară, prin densitatea stilistică și ideatică a textelor sale (nu foarte departe de Hegel), împreună cu antipatiile intelectuale care-l urmăresc și după moarte, contribuie, în bună măsură, la această situație. La fel ca în exilul american, Adorno refuză politică integrarea, altfel decât în proprii termeni. Observația lui Adorno cu privire la încăpățânarea provincial-țărănească, nu lipsită de viclenie, a lui Hegel (în virtutea originilor sale suabe), de a rezista mediului berlinez dezvoltând o privire mult mai lucidă asupra limitelor societății burgheze de secol 19, poate fi, la fel de

bine, aplicată și lui Adorno, burghezul de „modă veche” care străpunge cu ajutorul unui instrumentar marxist revizuit noua opacitate socială din capitalismul post-liberal. Credem că a sosit timpul să punem în valoare această inadecvare receptivă a lui Adorno în *tensiunea* căreia apare *distanța și adaptarea* nedogmatică la realitatea socială care face posibilă critica ideologiei.

La o inventariere sumară, există cel puțin patru modalități de a interpreta un filosof. Prima din ele mizează, am spune, pe o lectură „literală” care își propune să rămână în proximitatea textului și a semnificațiilor sale evidente. A doua, în schimb, mizează pe „spiritul” autorului, riscând speculații care merg dincolo de suprafața textului. Un fel de sinteză, a treia abordare încearcă balansarea prudentă a fidelității textuale cu gestul de a merge dincolo de text, pentru a scoate la lumină intențiile de fundal. Ultima, și cea mai greu de clasat, mizează, deja, pe *excesul de literă și spirit*, abordare pe care am preferat-o, la rândul nostru, și care în virtutea caracterului ei idiosincratic necesită câteva lămuriri suplimentare. Înainte de toate, *excesul de literalitate* transpare din chiar asumarea nemijlocită a conceptului de „*fizionomie socială*” propus de Adorno. Altfel spus, în loc să analizăm (pentru a câtă oară?) termeni consacrați precum „gândirea identității”, „raționalitate instrumentală”, „reificare”, „*mimesis*”, „personalitate autoritară” și.a.m.d., am preferat o întoarcere literală la „*corp*” și la funcțiile acestuia (a supraviețuiei, a mâncă, a vedea, a gesticula etc.). Rezultatul e luminarea unui univers subteran care dă mai bine seama de *ideologie* și de însinuarea acesteia în natură, ținând cont că ea însăși dezvoltă un *corp abstract* surprins prin concepte mai puțin vizibile, dar care străbat de la un cap la altul textele lui Adorno, de la „*vicienie*” ori „*stomac*”, până la „*fantome*” sau „*gesturi*”. Pe când *excesul de spirit* se întrevede în libertatea extinsă pe care ne-am asumat-o în a produce corelații pe care Adorno nu le-a formulat atât de tranșant, dar care se află în prelungirea intențiilor sale. În contrast,

încoră fățiș, cu abordările exegeticice obișnuite, *spiritul* lui Adorno se desprinde, în anumite momente, aproape cu totul de suportul textual, de care-l mai leagă câteva trimiteri oblice abia sesizabile (imagini, formule retorice, metafore sau concepte). În penultimul eseu dedicat neoliberalismului nu mai există nici măcar această relație minimală cu textul invocându-se doar „*spiritul*” celui dispărut pentru a da seama de evoluțiile ideologice contemporane. Firește, din perspectiva noastră, toate aceste excese interpretative au fost făcute cu cea mai bună credință, efortul de a gândi *cu* un autor *dincolo* de el fiind mai important decât a gândi *cu* el și nimic mai mult.

Însă, caracterul atipic al cărții de față nu se rezumă la metoda de interpretare a operei lui Adorno. Ea oferă și o cheie de acces la conținutul acesteia, rămasă neexplorată de abordările exegeticice de până acum: „*dubla negație*” (Hegel) ca expresie fundamentală a funcționării *ideologiei*. Înarmați cu această intuiție, am încercat să o vedem aplicată rămânând, pe cât posibil, fideli abordării critice dezvoltată de Adorno, una care operează, concomitent, pe solul istoriei și al dialecticii și pentru care o societate determinată istoric se articulează doar ca totalitate socială antagonistică, ce neagă societatea anterioară pentru a fi ea însăși, mai apoi, negată de una viitoare. Așa încât, am încercat, chiar dacă schematic și cu o doză de ironie temperată, să plasăm de fiecare dată conceptele adorniene în imanență unui orizont istorico-social care ar trebui să trimită, relativ transparent, la un anumit tip de societate, fie ea primitivă, antică, medievală ori, mai ales, capitalistă.

În eseurile dedicate lui Hegel, Adorno ne invită la răsturnarea perspectivei obișnuite. În loc să-l judecăm pe Hegel după standardele noastre, făcând selecție între ideile valoroase și cele sterile, ar trebui să procedăm invers, să ne punem în situația de a ne vedea noi însine prin ochii lui Hegel, de a suporta noi însine judecata acestuia. Cartea de față e o încercare de a aplica aceeași răsturnare de perspectivă și în ceea